

יום הזיכרון לחללי צה"ל ויום העצמאות

33. בן גוריון – ההשקפה על ההנצחה הראויה

דוד בן גוריון לא הסתפק במנהיגות שהניעה אנשים לעשייה, ללכת בדרך, להגשים חזון, ואף לא במנהיגות פוליטית ודיפלומטית. הוא הטביע חותם – על שיעורו ועוצמתו ניתן להתווכח – גם על עניינים שבאידיאולוגיה; הוא גילה רצון לעצב דמות של דור ושל חברה. יש לכך דוגמאות רבות בפעילותו בשנות המדינה ולפני כן, ואני מבקש לגעת בהתייחסותו להנצחת הנופלים בפרט ולהנצחת גיבורים ודמויות מופת בכלל. טענה פשוטה היא כי למצער לגבי הנופלים, היה עליו לפתח התייחסות עניינית וממוקדת, הן בגין היותו מנהיג שרבים שהלכו אחרי מוצא פיו שפכו את דמם בשדות הקרב, והן משום שבפועל היה לאורך זמן שר ביטחון שבתוקף תפקידו היה אחראי על הנצחת החיילים הנופלים.

העם היהודי הנציח את קדושו וגיבוריו בדרכים המיוחדות לו. ספרי זיכרון לנרצחים על קידוש השם, היו תופעה ידועה בימי הביניים, וביטאו את עניינו של 'עם הספר' לזכור בספר; ספרי הזיכרון שהחלו להתפרסם בארץ הנבנית כשהם מוקדשים לנופלים ולנרצחים על יישובה והחיים בה, המשיכו את המסורת הזו. בנוסף, במה שעשוי להיות מובן כחיקוי לתרבויות אחרות, לא התנזרה גם ההנצחה היהודית והציונית מהנצחה במרחב, באמצעות מצבות ואנדרטאות, מהן מפוסלות בצורה אמנותית. וכמובן שבתרבות הזיכרון שלנו נכח גם הטקס, טקס דתי בעל סממנים דתיים שלימים התגלגל לטקס חילוני, שהטקסטים שהושמעו בו, שיקפו מאוויים אחרים מאלו של אב־הטיפוס הדתי.

במלוא עוצמתו, אתגר ההנצחה הועמד בפניו של בן גוריון עם תום קרבות מלחמת העצמאות, כשעל ההישגים הגדולים מאפיל המחיר. ביום שאחרי... החל הניסיון להביע הנצחה בספר 'גווילי אש'. דוד בן גוריון, כשר הממונה וכהוגה דעות, דווקא תמך בסדרה הזו, אך כתב בהקדמה כי אחרי איסוף החומר ההיסטורי, "עוד ישאר דבר אחד שאין בכוחו של ההסטוריון לתארו על פי הנתונים של הארכיון, ודבר זה הוא אולי העיקר: דמותם המוסרית והרוחנית של הלוחמים". לדידו, דמות זו יכולה להיחשף, "רק מתוך דברי הלוחמים עצמם, מה שהגו ומה שכתבו והביעו לעצמם ולחבריהם לפני מלחמת השחרור ובשעתה – לרוב בלי מחשבה וכוונה לפרסום הדברים – רק מתוך דברים אלה מבהיקה אלינו הרוח האנושית הגדולה אשר בזכותה עמדנו וניצחנו"¹. כלומר,

1. גווילי אש, ליקט וערך ראובן אבינעם (גרסמן), א, תל אביב תש"ל, עמ' יז.

ספר זיכרון איננו בגדר הנצחה ראויה אם מסתפקים בלכתוב על... לא תהיה בו כדי הנצחה מוצלחת, אלא אם כן הוא משקף את דברי הנופל עצמו. כקוריוז המדגים גישה זו ניתן לומר כי בספרייתו הידועה והעשירה בביתו בתל אביב היו הרבה מאוד ספרי זיכרון אישיים.

בעת נטיעה של יער זיכרון ביטו בשבט תש"ט, מעט לפני סיומה הרשמי של מלחמת העצמאות, נשא בן גוריון דברים וקבע:

אנו נוטעים יער ועוד ניטע הרבה יערות לקיים משאלתם ורצונם של הלוחמים אשר מסרו נפשם על שחרור מולדתם, הפרחתה ובנינה למען יוכל עם ישראל כולו, על כל גלוייתו, לשוב לארצו קוממיות ולחיות בה חיי חרות ורווחה. אך לא ביער־עצים אשר ניטע ולא במצבת־אבנים אשר נבנה יחקק וישמר זכר הגיבורים אשר נפלו על גאולת עמם ומולדתם. בלב העם היהודי בלב כל בני ישראל, בדורנו־אנו ועד סוף כל הדורות, יהיה זכר הגבורה והתפארת של הגיבורים אשר העיזו ויכלו.²

מסתבר כי בן גוריון לא צידד בהנצחה פיסית, ולא ראה בה אמצעי מתאים לזיכרון הנופלים; מבחינה זו הוא כורך יחדיו את 'ערעצים אשר ניטע' ואת 'מצבת־אבנים אשר נבנה'; ובכל זאת, ניכר ביניהם הבדל, שכן גם לדידו היער בא כדי 'לקיים משאלתם ורצונם של הלוחמים אשר מסרו נפשם על שחרור מולדתם, הפרחתה ובנינה', מה שאין כן כמובן מצבת האבן שלא לה הם חתרו ולא לה ייחלו. אכן, הייעור של שממות ארצנו, היה בעיני בן גוריון מטרה ציונית ראויה עד מאוד (לעיל פרק 20), המקיים את הרצון ל'הפרחתה ובנינה', אבל כאמצעי הנצחה ישיר – לא נראו הדברים בעיניו, חרף המגמה הידועה לטעת עצים לזכר הנופלים שקנתה שבייתה מזה זמן במעשה הציוני.

במקום אחר הביע את התנגדותו להנצחה בנוף ובספר גם יחד; הכוונה למכתבו להורי ה'לה – שלושים וחמשת הנופלים בדרך לגוש עציון בשבט תש"ח, מכתב שהדו חרג מהמעגל המצומצם של ההורים השכולים וחברי הקיבוץ. המכתב נשלח פחות משנתיים אחרי תום המלחמה לקראת יום הזיכרון השלישי ועליית הקיבוץ על הקרקע, שעה שהקיבוץ שניבנה בנתיבם אימץ לו את השם רב המשמעות 'נתיב ה'לה': "במה נוקיר את זכרם המבורך? לא במצבות אבן וגם לא בספרי זכרונות, אלא ברצון נאמן ומתמיד להידמות אליהם ככל האפשר. היצליח דורנו בזאת?"³ (10.1.1951).

2. דוד בן גוריון, **חזון ודרך**, א, תל אביב 1951, עמ' 60-61; בקיצור, **בדבר**, 15.2.1949, עמ' 1; בשינויים קלים **בחוברת ליום העצמאות**, ילקוט לבית הספר, משרד החינוך, ירושלים תשי"ב, עמ' 48.

3. הניסוח על פי ארכיון נתיב ה'לה, תיק ה'לה.

ברי שבן גוריון מזהה מתח אמתו בין הפן המוסרי־ערכי של ההנצחה לבין גילויה הפיסיים; מהפרקטיקה הפיסית ביקש לחמוק ככל שיכל ורצונו היה לחקוק את הנופלים באותיות רוחניות מוסריות כך שיאירו על החיים וישמשו להם אומפת.

התחושה העולה מעמדה זו היא כי בדבקו ברעיון המונותאיסטי בצורתו המופשטת, הסתייג בן גוריון ממפגש עם הנצח הכרוך באיזושהי תשתית חומרית. מכל מקום, ברור שעמדתו של בן גוריון על הנצחת נופלי מלחמת העצמאות הייתה מורכבת לאין ערוך, ולו מהטעם הפשוט של היותו נושא בתפקיד הממלכתי של שר הביטחון שאחראי בעצם על מימוש ההנצחה כפי שבוטאה בחקיקה ובתקנות, וכדרכו בעניינים רבים הוא ניסה להוביל מהלך של הנצחה ממלכתית; בניסוחה של אילנה שמיר: "בן גוריון גרס שאת מפעלי ההנצחה יש לבנות, למסד ולעגן בחקיקה מתוך שיקול דעת ממלכתי מרחיק ראות..."⁴ במובנים מסוימים, כגון עיצוב 'המועצה הציבורית להנצחת החיל' הוא אף הצליח: "הראייה הממלכתית שדוד בן גוריון ייצגה גברה אפוא על מגמות פרטניות שבאו מן הציבור ומקרב אנשי 'ד לבנים', והוא צידד בהקמת מועצה ציבורית להנצחה והפרדתה מהעניינים הסוציאליים של המשפחות השכולות"⁵. ועדיין, השפעת השקפתו בצורתה התיאורטית הותירה עקבות במעשה ההנצחה גופו ולעמדתו הייתה השפעה על ניסוח הכיתובים באנדרטאות ממלכתיות, כדברי אילנה שמיר:

ההחלטה להקים אנדרטות מרכזיות לפעולות הקרב בכל אזורי הארץ... ולא להנציח את שממות החללים עליהן, הייתה בבחינת ניסיון לסגל את ההנצחה הפיזית, שהלכה והתממשה, לעמדתו של דוד בן גוריון, כי זכר הגיבורים ראוי שישמר לא ביער עצים ולא במצבות אבנים, אלא ב'רחשי הערצה וגאון שיחיו בלב העם היהודי בדורנו ועד סוף כל הדורות'⁶.

משהו מהגיגיו היכה כמדומה שורש גם במקומות שהמודל התיאורטי שהציב לא פעל; כך בדברים שנאמרו באמצע שנות החמישים בעת הצבת מצבה לילה: "גופות הל"ה טמונות על הר הרצל, אך נשמותיהם כאן, בקיבוץ, שהוא לא רק משלט צבאי אלא גם משלט רוחני ומוסרי"⁷.

4. אילנה שמיר, **לבל יהיו כלא היו**, תל אביב תשס"ד, עמ' 30. סקירה קצרה על משנתו של בן גוריון בענייני הנצחה כולל התייחסות לקטע על הל"ה ראו: מעוז עזריהו, **פולחני מדינה**, באר שבע תשנ"ח, עמ' 190-191. ועל ראייה כללית של הנושא, ראו זאב צחור, 'בן גוריון כמעצב מיתוס' **מיתוס וזיכרון** (עורכים: ד' אוחנה ור"ס ויסטריק), תל אביב וירושלים 1997.

5. אילנה שמיר, **לבל יהיו כלא היו**, תל אביב תשס"ד, עמ' 30.

6. שם, עמ' 119.

7. גבריאל שטרן, 'נחנכה אנדרטה לזכר הל"ה', **על המשמר**, 28.1.1955, עמ' 2.

לעתים, התערבה בהשקפתו של בן גוריון גם הפוליטיקה שבה היה שרוי עד צוואר; דומה שזהו המקרה המתואר להלן. ב־13.12.1951, בישיבה של הכנסת השנייה, שאל מרדכי נורוק (חזית תתית מאוחדת) את ראש הממשלה דוד בן גוריון,

האם אדוני ראש הממשלה אינו חושב שחובת מדינת ישראל היא להעלות ארצה את עצמותיהם של מייסדי וראשי ההסתדרות הציונית ויחידי סגולה, אשר זכויותיהם ההיסטוריות בהגשמת שאיפות עמנו כבירות: דוד וולפסון, נחום סוקולוב, יחיאל צ'לנוב וזאב ז'בוטינסקי. האם ממשלת ישראל דואגת לכך?

ראש הממשלה השיב: "חובת מדינת ישראל היא בראש ובראשונה להעלות ארצה יהודים חיים שיבנו המדינה והאומה העברית, ולכך דואגת מדינת ישראל. שכרם של האישים הראויים לכך יישמר בלב העם, בלי הבדל היכן נמצאות עצמותיהם". לפי דורון בר שמתייחס לנושא: "בן גוריון היה מודע למאמצים שעשתה בחודשים אלה ההסתדרות הציונית להעלות את עצמותיו של וולפסון, אך בשל אירצונו להתמודד עם סוגיית קבורתו בשנית של ז'בוטינסקי, בחר להתעלם מכך בתשובתו".⁸ אם כן, הנצחה, תפיסת הנצחה, מונעת לא רק ממחשבות נשגבות, והיצרים הארציים רובצים בפתח; ועדיין הניסוח: 'שכרם של האישים הראויים לכך יישמר בלב העם, בלי הבדל היכן נמצאות עצמותיהם', מאתגר ומעורר למחשבה.

בבואי לבחון את דבריו שבנדון, אני חוכך בדעתי; לדידי, נותר עוד סימן שאלה מהותי אחד בכל הקשור להשקפתו של בן גוריון על ההנצחה בספר. 'גווילי אש' הוא יצירה מרגשת ביותר, כשמה כן היא! ובכל זאת, קשה בעיניי ההנצחה המכוונת למי שהותיר אחריו מפעל תרבותי כלשהו. כלום תבדיל ההנצחה בין מי שהתברך בחוש מוסיקלי למשל וזכה לכתוב משהו בשנותיו שנגדעו לבין מי שלא הצליח? מבחינה זו ניתן לראות בספרים דוגמת 'חברים מספרים על ג'ימי' המגלה את הדמות לאו דווקא מצד יצירתה העיונית (ובמקרה של ג'ימי, הלא הוא אהרן שמי, הייתה כזו!), אלא גם מצד פועלה החברתי וגישתה לחברים שלימים סיפרו על... דומני, שבן גוריון נדרש בעקיפין לשאלה המוסרית הגדולה הזו, בהמשך דבריו באותה נטיעה של יער ב'תש"ט:

ואתם הורי הגיבורים, וביחוד אתן אמהות יקרות, האם העברית שהייתה תמיד סמל האהבה, הטוהר והנאמנות ובזכותה עברנו מדורות הגלות במשך אלפי שנה, אנו יודעים מה כבוד האבל ועמוק הכאב אשר בלבכם; מה גדולה האבדה שאבדה לכם, ואין לה שילומים.

8. דורון בר, **אידיאולוגיה ונוף סמלי – קבורתם בשנית של אנשי שם יהודיים באדמת ארץ ישראל 1904-1967**, ירושלים תשע"ה, עמ' 58-59.

אבל אמהות ואבות יקרים, אתם זכיתם למה שלא זכו רבבות אמהות ואבות משך כל הדורות אשר בניהם נרצחו ונטבחו ונהרגו ללא טעם וללא מטרה במשך גלותינו הארוכה. בניכם היקרים נפלו למען יחיה העם היהודי קוממיות במולדתו הגאולה.

אין בעמנו מעמד של מיוחסים ומעמד של הדיוטים, ואני מאמין שאף פעם לא יהיה. אולם אני בטוח כשיבואו הדורות הבאים הם יבואו לכתוב את ספר היוחסין של הגאולה המופלאה שראשיתה באה בימינו יחרתוהו לא בזהב, אלא באהבה ובהערצה, ויבהיקו לעד העלילות האדירות של בניכם ובנותיכם ושמות האמהות והאבות יתנוססו בראש מגילת היוחסין, וידע עמינו מי היו אלה שגידלו לנו בנים ובנות לגבורה ולתפארת ולמסירת נפש, יחיו גם הם וגם אתם לנצח בזכרון האומה.⁹

אכן, הוודאות כי 'אין בעמנו מעמד של מיוחסים ומעמד של הדיוטים' מכתובה דרך הנצחה שאיננה מפלה בין נופל לרעהו, לא נכון הוא שספר זיכרון אחד יועדף על אחר, משום שברקע עומד רק ספר אחד: 'אני בטוח כשיבואו הדורות הבאים הם יבואו לכתוב את ספר היוחסין של הגאולה המופלאה שראשיתה באה בימינו יחרתוהו לא בזהב, אלא באהבה ובהערצה, ויבהיקו לעד העלילות האדירות של בניכם ובנותיכם ושמות האמהות והאבות יתנוססו בראש מגילת היוחסין'.

אגב, ככל הנראה בן גוריון היה גם נאה דורש ונאה מקיים. יהודה זיו (בריאיון עם רוביק רוזנטל) התייחס לשאלה:

אין ישובים על שם בן גוריון? בן גוריון ציווה לא לקרוא שום דבר על שמו. בנמל התעופה שקראנו לפי הצעתי נת"ב, עם התייחסות לצירוף 'בית נתיבות', הבלענו כבר את שמו של בן גוריון. נערי בן גוריון קלקלו את השם בטענה ששמו היה תמיד בי. ג', וכך הפך השם לנתב"ג. ...נערי בן גוריון עקפו את התביעה של בן גוריון לא להנציח אותו וקראו על שמו את הכפר הירוק תוך התייחסות לשמו המקורי גרין, וכך גם נקרא שמו במקור כפר הירוק בלי ה"א הידיעה, וכולם ידעו בסוד שזה על שם בן גוריון.¹⁰

הדברים – שאינם נעדרים ניצוץ של הומור – רומזים ללא ספק על השקפתו של האיש ועל הקושי הלאומי לקיימה כלשונה.

9. דוד בן גוריון, **חזון ודרך**, א, תל אביב 1951, עמ' 60-61.

10. **פנים – כתב עת לענייני תרבות, חברה וחינוך**, 51 (2010). בפועל הכפר מוקדש לזכרו של לוי אשכול.